

УДК 81.367.4

КУЛЬТУРОЛОГІЧНА ЗНАЧУЩІСТЬ ЛЕКСИКИ, ПОВ'ЯЗАНОЇ З ПОНЯТТЯМ “РІД” У ЛЕМКІВСЬКІЙ ПІСНІ

Лісняк Н. І.

У статті розглянуто лексику на позначення родинних зв'язків. Проаналізовано лексеми рід, родина, мати, батько та похідні від них. Матеріалом слугували лемківські пісні.

Ключові поняття: лексема, родинна лексика, родинні зв'язки.

В статье рассматривается лексика которая обозначает родственные отношения. Проанализированы лексемы род, мать, отец и их производные. Материалом послужили лемковские песни.

Ключевые слова: лексема, родственная лексика, родственные связи.

In the article the words denoting relationships. Analyzed tokens clan, family, mother, father and derivatives. The material formed the Lemko songs.

Key words: token, family vocabulary, kinship.

Попри значну кількість студій про мову фольклору вивчення й опрацювання мови українських народних пісень у цій галузі лінгвістики залишаються актуальними й привертають увагу дослідників. Ґрунтовними є праці таких українських мовознавців, як О. Потебня, Л. Булаховський, П. Житецький, І. Франко, І. Білодід, Н. Данилюк, В. Жайворонок, А. Коваль, С. Єрмоленко, А. Поповський, Л. Мацько, А. Мойсієнко та ін.

Мова фольклору своєю лексикою, фразеологією, граматикою, фонетикою засвідчує існування глибинного коріння національної мови. Фольклорні джерела літературної мови забезпечують своєрідність національно-мовної картини світу, втіленої у просторових, часових морально-етичних поняттях [13, с. 324].

Як зазначає В. Жайворонок, співучість народу споконвіку творила його веселу й ліричну вдачу, була поряд з ним у праці, в думках про життя-буття [8, с. 456]. Українська народна пісня супроводжує людину від народження, поступово вводячи її у навколишній світ. Саме пісня глибоко проникає в душу й нерідко стає тим берегом порятунку, тим спомином дитинства, тим прихистком й трампліном. Вона заспокоїть й зігріє, надихне й підкаже, розрадить у важку хвилину. “Пісня є душею народу, є символом щирості й правди, розповідає про зміни в житті людини й народу, про природу й сутність людини, про можливі кардинальні зміни в житті, про скороминучість усього сущого” [8, с. 456].

Рід і родина – це невід’ємні соціальні поняття, які фігурують у житті кожної людини. Вони ввійшли в лексикон кожної мови ще з давніх часів, позначаючи низку поколінь, що походять від одного предка, та групу людей, кровно споріднених.

Предметом цієї розвідки є лексеми, пов’язані з поняттям “рід”, у який включаємо *рід, родина, мати, батько* та похідні.

Актуальність дослідження родинної лексики лемківських пісень зумовлена необхідністю виокремити й проаналізувати її культурологічну значущість. Матеріалом послужили тексти пісень “Антології лемківської пісні” (упор. М. Байко. – Львів : Видавнича фірма “Афіша”, 2005).

Лемківська говірка поступово стає пасивним фондом української мови, але саме пісня ще зберігає діалектні особливості слововживання.

Наша розвідка є актуальною з погляду опрацювання словникового складу української мови й пізнання історії та культури українців, що проживали на території колишньої Лемківщини.

Лемківська пісня була об’єктом вивчення багатьох учених. Найґрунтовнішим дослідженням народної пісенної творчості лемків, неперевершеним зразком копії музично-фольклористичної праці є збірка “Народні пісні з Галицької Лемківщини” видатного вченого фольклориста й музиколога Ф. Колесси.

Дослідження народнопоетичного слова дає яскраве уявлення про вдосконалення розуму людини засобами мови. Народнопісенна лексика акумулює і конкретизує емоції, почуття, мислення української людності. Завдяки цьому у піснях збережені узвичаєні етнокультурні та естетичні мовні канони.

Мову, символічне наповнення лексики окремих лексико-семантичних груп на матеріалі лемківських колядок описала І. Гойсак [3]. Культурологічну значущість соматичної лексики у народнопоетичній словесності лемків простежили мовознавці С. Панцьо, Л. Вакарюк [2]. Зважаючи на те, що лемківська пісенна спадщина не викликає зацікавлення широкого кола науковців, ми спробуємо проаналізувати вагомість родинної лексики у пісенному фольклорі однієї з етнографічних груп українського народу – лемків.

Родинна лексика була предметом неодноразових студій, у яких об'єктом спостереження стали фольклорні тексти. Так, дослідження В. Яковлевої підтвердило тенденцію до зближення між одиницями *сім'я* та *рід* (*родина*), де перша є не лише фактом культури, відбиває духовну спадщину народу, а й служить агентом її збереження й передачі наступним поколінням [14]. Поняття роду, як показують дослідження істориків, етнографів, лінгвістів, є важливим для українця. В. Жайворонок зазначає, що рід – ряд поколінь, які походять від одного предка, а також усі родичі, рідні [8, с. 457].

У давнину, а в деяких частинах України (світу) й сьогодні без родини не обходилася жодна сімейна подія. Родина ділилася смутком й веселістю, співчувала й раділа, “давала добро” на якесь рішення, приходила на допомогу й заступалася у скрутну хвилину. Отже, родина була захисником, поводителем і провідником у світі. Родина, стверджує В. Жайворонок, – це традиційний символ душевного порятунку, затишку, ключова ланка родоvodu [8, с. 504].

Дослідники поетичного слова в українській народній пісні зауважують, що народнопісенне мовлення дає нам багаті знання про рід, родину, рідню, які відіграють важливу роль як для становлення людини, так і для засвоєння нею духовних цінностей свого народу [5, с. 357]. У народних піснях ці слова помітно не різняться значенням. *Рід*, *родина*, *родичі* вказують на рідних людей, а у весільних піснях, у піснях про кохання, бажання отримати наречену з гарної родини – це обов'язкова умова одруження:

*Виберайся, сину, в щасливу годину,
В щасливу годину по добру **родину**.
Недалеко піду, ой, лем без загороду
По тото дівчатко, ой, што шварного **роду**.*

Тут лексеми *рід*, *родина* сполучені з прикметниками, які мають позитивну характеристику (добру, шварну (гарну)), що й вказує на турботу лемків про збереження свого шанованого людсьми роду.

Весільний обряд у своїй основі був договором двох родів, а, отже, відгомоном родового життя з його мораллю та звичаями. Через молоду пару заприязнювалися два роди, скріплювали свої стосунки [8, с. 505]. Відомо, що лемки оберігали чистоту родини, свого етносу, рідко вступали в сімейні стосунки з поляками чи словаками. Мішані шлюби засуджувалися родиною, односельцями. Немаловажною була згода батьків на шлюб. Батько й мати у лемків – це родичі. Пор. у пісні:

*Ой будеш, будеш, ой будеш, будеш, дівчино моя,
Люде мі рают і **родичи** дають, і сам судит Бог.*

Лексема *родина* часто функціонує у поєднанні із займенником *мій*, *моя*. Те, що парубок шанує *родину* своєї дівчини, ілюструє уривок пісні, де часто повторюється присвійний займенник *мій*, який підсилює значущість родини в житті лемків:

*Ту **мій** дім, ту **мій** дім, ту **моя родина**,
Ту **мої** конички, ту **моя** дівчина!*

Інші рядки вказують на незгоду родини, батьків на шлюб ліричного героя з дівчиною:

*Вшитки люде на ня, як на поганина,
І **отец**, і **мати**, / І **вшитка родина**.*

Відомо, що через скруту лемки їздили на заробітки до Америки. Про сум за отчим домом, за родиною свідчать рядки, у яких лексема *родина* вжита двічі: як вихідна форма і демінутивна. Наприклад:

*Проводилисте мя аж єдну годину,
Там я ся жегнава
Зо своїм **родином**.
Там я ся жегнава з батьками, сестрами,
Родинопько моя,
Зостаньте мі здрави.*

У лемківських піснях часто вживається лексема **мати** та її похідні. Очевидно, це тому, що на сторожі роду стояли жінки, охоронці домашнього вогнища та його мирного життя. Дослідниця Ж. Марфіна зазначає, що архетип **мати** найбільш об'єктивно відтворює світогляд українців, у ньому втілюється ідеал жінки-матері як уособлення найвищих моральних цінностей: доброти, самовідданості, любові, працьовитості, милосердя, турботливості тощо [10, с. 101].

Лексема **мати** представлена словотвірними синонімами: **мама, мамичка, мамка, мамочка, мамуня, мамусенька, мамуся, мамця, мати, матір, матонька, мац**. У лемківських піснях, як і назагал в українських народних піснях, мама зображена як порадиця, найближча й найрідніша людина, з якою можна поділитися радістю, горем, найсокровеннішими переживаннями, власне, й тому у текстах здебільшого функціонують пестливі лексеми:

*А тоді, а тоді веселенька била,
Як мя моя **мамця** на ручках носила.
Ой **мамцю, мамичко**, серце ся мі замкло,
Ідте до милого, мам ключик до нього.*

Особливе емоційне напруження у піснях створюють повтори звертань дочки до матері, яка, звичайно, буде сумувати за нею. Використання таких лексем, засвідчує не лише сум розлуки дівчини, яка йде у невістки, а й те, що дочка плаче, дорікає матері, що віддала її далеко. Тут мама порівнюється з бідною сиротою:

*Будеш ти, **мамичко**, горенько плакати,
Як ти буде єдна лижка зоставати.
Зостане ти лижка і в полю робота,
Будеш ти плакати, як бідна сирота.
Далас мене, **мамо**, за третю границу,
Жеби м не ходила до тя по жентицю.
Ани по жентицю, ани по молоко,
Далас мене, **мамо**, од себе, далеко.
Вибивай, **мамичко**, зо стіни клиночок,
Де Ганця вішала зелений віночок.*

Із болем і слізьми донька звертається до Бога, сумуючи за мамусею. З контексту бачимо, що вона ще дуже юна, їй хочеться, щоб її пожаліли, бо вона сама й так далеко від дому. Зазвичай у лемківських піснях переважає форма **мамичка**, однак коли йдеться про особливості ситуації, вживається загальноукраїнська лексема **мамуся**:

*А Боже мій, Боже, Боже мій найвищий.
Ци моя **мамуся**
Зраз о мі помислит?
Не плачте, **мамусю**, бо я в Гамерици,
Бо я тяжко роблю
В смердячій фабрици.
Я машини пуцу – нитки ся торгают,
А мене, **мамусю**, Слезі заливають.*

Із вдячністю дочка прощається з матір'ю, виходячи заміж. Про близькі й довірливі стосунки говорять пестливі слова, що підсилені присвійними займенниками:

*Бувай же здорова, ти, **моя мамуню**, (Дівчі)
Що добре ховала, що мя виховала
Та **свою** дівуню.*

Дочка тішиться своєму бажаному одруженню, знаючи, що мама схвалювала її обранця:

*Ой до шлюбу єдно, а зо шлюбу двоє,
Призрийтеся, **мамцю**, ци ваши обоє.*

*Веселам сой, **мамцю**, веселам сой дівка,
Бо я веселого парібка фрайрка.*

*Тот мій, тот мій,
Што возит гній
Сивими конями.
Сподобався **мамї**
І мі самій.*

У текстах пісень трапляються повтори звертань до матері, які створюють високе емоційне напруження:

***Мамусь** моя, **мамусь**, лем єдну мя мате,
Подумайте собі, за кого мя дате?
Не дате мя за двоох, тільки за єдного,
Мамусенько, мамко, коби за шувного!
Видам я ся, видам, моя **мамко**, видам,
А як ся не видам, то ся вдома придам.*

Часті звертання такого типу – заклики осягти прохання, розпач своїх дітей. Іноді це благання поєднане з наріканням на невдачу долю.

У деяких піснях фіксується й виразно негативне ставлення до рішення матері. Дорікаючи за нещасливу долю, шлюб не по любові, дочка звертається *мамусь*, очевидно, щоб розчулити маму і передати їй свій розпачливий настрій:

*В долині калина красно процвітає,
Не далас мі, **мамусь** (Дівчі)
Кого я кохала.*

У піснях, у яких мова ведеться не від дочки чи сина, частіше вживаються стилістично нейтральні лексеми *мати*, *матір*. Наприклад:

*Не плач, Ганцю, не плач, най ти плаче **мати**,
Же юж ї не будеш хижу замітати.
Де ся, Марись, збереш од своєї **матери**?*

Нейтральна лексема *мати* вживається для констатації фактів, а пестливою формою дочка звертається до матері, коли про щось просить:

*Коло мої хати зацвили блавати,
Хочут мене **мати** восени оддати.
А **мати** хотіла, а я не хотіла,
Пришли старостоньки – я їх відмовила!
Не косіть травичку, бо ще зелененька,
Не оддавай, **мамусь**, бо ще м молоденька.*

У народнопісенній творчості лемків лексема *мама*, *мамичка* вживаються на позначення тещі, свекрухи:

*Повідала твоя **мама**, же я худобна,
А мій милий таку глядат, што буде вірна.*

Вокативи *мамо*, *ненько* сповнені ніжності. А звертання до матері свідчить про особливу роль матері у сім'ї, родині лемків, як і назагал в українців:

*Ой **мамо**, ой **ненько**,
Дайте мені доню,
Бо я ся з ньов жениц буду.*

Сум за домівкою, за родинними традиціями відчувається у словах дівчини до матері, яка живе далеко від дому. Ця тема проходить через багато лемківських пісень.

*Далас ня, **мамичко**, за ліс, за брезину, (Дівчі)
Жебим не ходила до тя на гостину.*

*Ей, далас ня, **мамко**, за тоту гору,
Ей, далас ня, **мамко**, за ту долину,
Жебим не ходила, жебим не ходила,
Жебим не ходила до тя на гостину
Ей, а я тоту гору вколо обийду,
А до вас, **мамичко**,
На гостину прийду.*

*Мишліла с мамічко, же ся мя не збудеш,
Я ти повідала, же плакати будеш...
Як я ся ти, мамцю, з тої хижи виберу,
Вшитку ту веселіст за собом заберу.*

Мати-плакальниця часто виступає у піснях, де звучить мотив прощання, зокрема у жовнірських:

*Лежит, лежит у шпиталю,
Буде умирати.
Просит свого коморада:
– Дайте мамі знати.
Мама пришла, заплакала
І поцілувала.
– Синочку мій, голубчику.
Я тя не спізнала.*

Мотив чекання сина з війська, з війни супроводжується дієсловом *не журися* із займенником *моя*:

*Не журися, мати моя, козаченько оженився,
Взяв сой собі січи дочку,
Гей, а у степу могилочку.*

Мати виступає символом не лише берегині, а й терпіння, здатності до самопожертви. У таких випадках лексема *мати* чи її синонімії деривати подаються у поєднанні з прикметниками *стара*, *рідна*. Як зауважують дослідники, у пісенних текстах словосполучення *стара мати* вказує не на вік, а на життєвий досвід [10, с. 105].

*Витай, витай, ци там моя жиє,
Ци там жиє моя стара мати.
Не плачте, моя рідна мамічко,
Я одскочу як на небі зізлочка,
Як прилетит кулечка.*

Безмежна любов до матері простежується у жовнірських, емігрантських піснях. Прощання сина, що йде на війну, посилюються повторами та кількома пестливими звертаннями до мами:

*Прощай, мамуся, прощай мі раз.
Прощай, мамуся, прощай мі раз.
Добре я знаю – останній раз.*

Символ матері-українки, на долю якої випало чимало незгод (еміграція дітей, наймитовання, жовнірство, війна), зображено у текстах народнопоетичної творчості лемків:

*Чуєш, мамо-українко,
Хоч ти тут в Канаді.
Учи дітей своїх пісень
Вони будуть раді.*

Прикладкове звертання *мамо-українко* посилює роль матері-патріотки у вихованні дітей.

Лемко-господар працьовитий, хвацький, рішучий, чесної та статечно-розважливої вдачі. Лемко-батько – чуйна, добра людина, яка здатна боронити своїх дітей від усіляких бід. Образ батька репрезентується лексемами *вітець*, *нянюсьо*, *няньо*, *отец*, *панотец*, *татичок*, *тато*. У мові лемків усі синоніми використовуються по-різному. У мовленні сторонніх, віддалених осіб вживаються давні назви *отец* або *батько*:

*Чи она ся журит, же єй милий не хце, же єй милий не хце?
Чи она ся журит, же єй отец не б'є, же єй отец не б'є?
В тоту неділеньку милий ту мі прийде, милий ту мі прийде
В тоту неділеньку отец зятя прийме, отец зятя прийме.*

А в інших ситуаціях – мовлення дітей, коли відчувається прихильність, любов до батька, вживаються лексеми *няньо*, *неньо*, *нянько*:

*Ізрівняй, Боже, гори, долини рівненько,
Аби мені ся до мого нянька видненько.*

*Ой хоть видненько, хоть не видненько, не дбаю,
Я свого **неня** по голоскови спознаю.*

Використання лексеми *отец* у пісенних текстах – це насамперед офіційна форма, яка засвідчує повагу, боязнь. Непослух батька у лемків вважався мало не гріхом. Слово батька було вагомим:

*Високо мі **отец** ой плоти погородив
Жеби я звечора ой до мивой не ходив.*

Втратити тата – це означало втратити господаря:

*А діти плачуть, – **тата** нема,
Хто ж нам пооре – **тата** нема.*

Образ господаря, голови сім'ї, родини виступає домінантою у лемківських піснях. Водночас батько, будучи більш прихильним до сина як продовжувача роду, нерідко замальовується людиною, гордою за вихованого мужнього юнака:

*Ци ви, **татичку**, не рад мате,
Же ви мя на войну поселите!*

Здрібніло-пестлива лексика переповнена любов'ю сина до батька. У народнопісенній словесності лемків трапляються поєднання лексем *отец* – *мати* у значенні *батько*:

*Я на коня сідаю буду,
Отец-мати плакаю будуть.*

Здійснений лінгвістичний аналіз пісень доводить, що лемківські пісні є невід'ємним компонентом українського фольклору. У них відображається душа народу. Саме через пісню ми дізналися про історію краю, його традиції, звичаї.

Опрацьовані лексеми на позначення роду є яскравими виразниками світобачення українця. У них приховані найщиріші, найглибші почуття родини. Зокрема, для найменування роду українцями використовуються лексеми *рід*, *родина*, *родинонька*. Через канву тексту ми дізнаємося про багатозначність цього поняття.

Розмаїття мовних одиниць, що йменують *матір*, свідчать про великий словниковий запас українця-горянина, про глибину почуттів та переживань. Саме через лемківську пісню ми довідуємося про найсокровенніші моменти життя родини, про непросту долю українця, устрій родини та особливу роль у ній жінки-матері.

Лексеми на позначення *батька* доносять до нас глибинний зміст батька-захисника, повагу до нього дітей, дружини.

Література

1. Антологія лемківської пісні / упор. М. Бойко. – Львів, 2005. – 496 с.
2. Вакарюк Людмила. Образно-символічний потенціал лемківської пісні про кохання. Лемківський діалект у загальноукраїнському контексті. *Studia methodological* / Людмила Вакарюк, Стефанія Панцьо.. – Тернопіль, 2009. – Вип. 27 – С. 43–48.
3. Гойсак В. Мовна картина світу, відображена в народних колядках з Лемківщини / В. Гойсак. – Горлиці, 2010. – 286 с.
4. Данилюк Н. О. "Я обіззався серцем в світ..." / Н. О. Данилюк // *Культура слова*. – К. : Наук. думка, 1987. – Вип. 33. – С. 17–20.
5. Данилюк Ніна. Поетичне слово в українській народній пісні : монографія / Ніна Данилюк. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. – 512 с.
6. Дяченко Л. Фольклорна символіка як засіб відображення національного світобачення / Л. Дяченко // *Мовознавство*. – 1997. – № 2–3. – С. 5–28.
7. Ермоленко С. Я. Душа моя в цвітінні / С. Я. Ермоленко, Н. О. Данилюк // *УМЛШ*. – 1986. – № 5. – С. 28–35.
8. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
9. Конобродська В. Поняття семантики в культурному тексті / В. Конобродська // *Етнолінгвістичні студії*. – Житомир : Полісся, 2007. – С. 24–37.
10. Марфіна Ж. "Мати моя, мати, порадице в хаті..." (архетип мати в усній народній творчості) / Жанна Марфіна // *Культура слова*. – К. : Видавничий дім Дмитра Бурого, 2011. – Вип. 75. – С. 101–106.
11. Пустовіт Л. О. Отак воно у пісні зацвіло / Л. О. Пустовіт // *Культура слова*. – К. : Наукова думка, 1987. – Вип. 33. – С. 14–17.

12. Слухай Н. В. Етноконцепти та міфологія східних слов'ян в аспекті лінгвокультурології / Н. В. Слухай. – К. : Київський університет, 2005. – 167 с.

13. Українська мова : енциклопедія / редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. – К. : Укр. енцикл., 2000. – 752 с.

14. Яковлева В. Б. Сполучуваність слова МАТИ як назви спорідненості української мови / В. Б. Яковлева // Слово. Думка. Людина : збірник наукових праць із актуальних проблем лінгвістики. (До 80-річчя від дня народження доктора філол. наук, проф. Л. А. Лисиченко). – Харків, 2008. – С. 269–275.